

Jord som framtida öde

Uppländska familje- och egendomsrelationer under 1800-talet

IRÉNE A. FLYGARE

1851 sept 28.

Jag skall i korthet omnämna mina timliga motgångar som följer, nämligen:
Först: mors sonhustrus hitkomst till gården
Andra: då Wappeby uppgick i eld
Tredje: lantmeteriet i tvenne byar
Fjärde: min sons Dödliga frånfälle och
Femte: min sonson går troligen miste om sin Faders egendom i anseende till sin moders stora galenskap.

Så sammanfattade den sjuttioåriga bonden Anders Persson i Myrsjö, Torstuna de fem största motgångar han ansåg sig ha mött i livet. Fyra av dem hade redan hänt när han nedtecknade dem i sin dagbok, men den femte förlade han till framtiden. Anders Person var född 1781 och skattebonde med två gårdar belägna i grannbyarna Vappeby och Myrsjö. Gårdarnas skötsel hade han på 1840-talet överlämnat till sonen, som var enda barnet, och dennes familj. Jordinnehavet var den samlade resurs som både Anders

och hans hustru liksom sonen, svärdottern och sonsonen hade att leva av. Att fördelningen av denna resurs var knuten till familjecykeln förlopp förstår vi av Anders uppräknig. För Anders del har det dock gått grus i maskineriet. Han ängslas för att sonsonen inte kommer i åtnjutande av egendomen. Orsaken till detta är den första punkten i motgångslistan nämligen den kvinna Anders kallar mors sonhustru. Detta är en omskrivning han alltid använder sig av i noteringarna om sin egen svärdotter. Hennes galenskap kommer, enligt Anders, att föröda vad han själv och hustrun Anna arbetat ihop. Svärdotterns misshushållning var i hans ögon en följd av att hennes man, Anders son, hastigt avled mitt i sin krafts dagar. Till denna olycka ska sedan läggas den ekonomiska och sociala katastrof som uppstod då hela byn raderades ut genom eldsvåda. Till yttermera visso hade Anders haft att genomlida laga skiftesförrättning, "lantmeteriet" i två byar.

Anders Persson sorgliga lista är användbar som avstamp för följande artikel vilken syftar till att diskutera hur familjereationer och egendomsförhållanden påverkar varandra och hur dessa kan relateras till den samhälleliga nivån. Därigenom vill jag göra synligt hur människors handlande och deras mer eller mindre medvetna strategier påverkar framtida villkor för kommande släkten. Artikelns utgångspunkt är att historia blir till i själva skärningspunkten mellan individ och samhälle. Mitt perspektiv är att individer är aktörer i historien. De deltar och formar ett samhälleligt skeende samtidigt som samhället sätter gränser och bildar sammanhang.

För att belysa familje- och egendomsrelationer i den agrara livsvärlden kommer vi nedan att följa ett antal mäns och kvinnors agerande för att bevara sina ekonomiska resurser i form av jord samt sin sociala position som bondeklass. Genom deras handlande ges vi också möjlighet till vidare kulturhistoriska utblickar. Tidsmässigt omfattar artikeln perioden från 1830-talet och ungefär ett sekel fram i tiden.

Källmaterialet består främst av ett antal gårdsarkiv från Kålsta och Grinda samt den ovan citerade dagboken från Myrsjö och Vappeby. Samtliga byar är belägna i Torstuna socken i sydvästra Uppland. I gårdsarkiven återfinns tingsprotokoll, arrendekontrakt, arvsupplåtelse, testamenten, auktionsprotokoll,

förmyndarräkningar samt koncept och utkast till skrivelser. Det rör sig om en blandning av lagfaret material av det slag som även återfinns i offentliga arkiv, men också av privata handlingar som annars är svåra att nå. Förutom dessa gårdsarkiv har mantalslängder, husförhörslängder och församlingsböcker samt laga skiftesmaterial för berörda byar kommit till användning. Poängen med att blanda offentligt källmaterial med privat sådant är att historien därigenom blir mer komplex. Bakom häradsrätternas tämligen intetsägande utfärdande av lagfarter för en fastighet kan ett privat arkiv visa på dramatiska och långdragna konflikter. Att arbeta med den typen av kombinerat källmaterial är emellertid tidsödande och kräver helst tillgång till pålitliga släktforskarinsatser så att individernas relationer till varandra kan identifieras.

Den historiska bakgrunden

Den geografiska ramen är ett antal socknar i södra Uppland med centrum i Torstuna. Valet hänger samman med ett gott källmaterial av ovan nämnda slag. Det betyder inte att sådant saknas från annat håll inte heller att de familjer som figurerar skulle vara speciella på något vis. Södra Uppland kännetecknades vid den här tiden precis som idag av ett bärkraftigt jordbruk med dominerande spannmålsodling. Här fanns under lång tid en blandning av godsdrift med landbönder

och rena skattebönder. Tyngdpunkten för den förra driftsformen återfanns i områdets södra socknar närmast Mälaren medan skattejorden dominerade i de norra delarna. Några skarpa geografiska gränser mellan frälsejord och skattejord fanns egentligen inte och det sociala utbytet mellan bönder av olika kategorier var troligen rätt betydande.

Under 1700-talets andra hälft skedde en rad genomgripande förändringar i det uppländska agrarsamhället liksom i övriga Europa. Ofta kallar man jordbrukets omvandling under perioden 1750–1870 för den agrara revolutionen. Skördarna ökade liksom avkastningen från djuren, landsbygdsbefolkningen växte till och den sociala sammansättningen förändrades. Europa förberedde sig för språnget in i industrisamhället och förutsättningen för detta språng var just agrarsamhällets omvandling. Spåren och sammanhangen bakåt i tiden förlorar sig mycket långt ned i historien men det tycks som om en rad sedan länge parallella processer sammanfaller under sjuttonhundratalets senare hälft för att bilda startskott för den industriella omstruktureringen av västvärlden.

Den äldre forskningens syn på jordbrukets utveckling under 17- och 1800-talet var att nyheter och förändringar infördes uppifrån. En elit bestående av framsynta godsägare och jordbruksreformatorer genomdrev förebildliga förändringar som omsider anammades av den

mindre förändringsbenägna bondekåren. Senare forskning visar emellertid att bönderna själva i lika hög grad stod för en rad omvälvande och nya strategier. Förändringen kan därför bäst förstås som en växelverkan mellan det centrala och det lokala.

Att jord är den viktigaste materiella resursen i ett agrart samhälle är självklart. Hur jord ska fördelas mellan individer och sociala grupper är en av historiens förnämsta drivkrafter. 1800-talet innebar i många avseenden en brytningstid och ett av de områden som påverkades var formerna och möjligheterna för jordägandet. Ett exempel är de jordreformer som i Sverige går under beteckningarna storskifte, enskifte och laga skifte. Syftet med dessa var att konsolidera och koncentrera varje jordägares jordinnehav och kom att innebära att jorden rent fysiskt omfördelades mellan byns gårdar men också mellan byar. Laga skiftet förtydligade det privata ägandet rent rumsligt. Samtidigt kom ägandet att stärkas och liberaliseras genom olika rättsliga reformer. Jordinnehav och jordmarknad blev under 1800-talet en av de viktigaste drivkrafterna i den framväxande kapitalistiska ekonomin.

Jordägandet är dock en trög samhällsstruktur där kulturella föreställningar och lokala sedvänjor styrtd fördelning, omfördelning och uppdelning av jordegendomar i processer knutna till familjecykeln. I ett mikrohistoriskt perspektiv finner man därför att egendomsrelationerna

bildar både mothållande och dynamiska krafter som påverkat den agrara omvandlingens förlopp.

Ärva, äga eller köpa

Jord kan byta innehavare genom arv, köp, byten, pantsättning med mera. Om jord ärvs mellan generationerna innebär det att jordinnehavet kan relateras till ett släktskapsförhållande. Demografiska faktorer som ofruktsamhet och hög barnadödlighet, liksom varje familjs individuella öden påverkar om det finns några arvingar att överföra jorden till.

Flera svenska studier har visat att tempot i jordmarknaden ökade under 1800-talet, vilket sätts i samband med framväxten av ett mer kommersialiserat jordbruk. Samtidigt skedde även en uppluckring av de restriktioner som i äldre tid omgav ägande- och dispositionsrätt till jord. I flera avseenden kom jord att likställas med andra typer av egendom. Att jord köps och säljs innebär dock inte att denna undandrar sig arvs- och generationsaspekter eller att jordinnehavet helt skulle vara befriat från symboliska och kulturella övertoner.

Arv reglerades redan i medeltidens landslagar. Lös och fast egendom bildade tillsammans det arv som skulle delas upp i lotter. Ända fram till slutet av 1800-talet hade söner laglig rätt att lösa ut den fasta egendomen från sina systrar vilket gynnade mäns möjligheter till förvärv av

jordegendom. Ofta fanns dock betydande skillnader mellan lag och praxis. På det lokala planet kunde arvssystemen variera och föräldrar agerade gärna för att styra det kommande arvet.

Att bestämma och fördela det arv som jordegendomen utgjorde har under historiens gång kunnat ske medan arvlåtarna lever och ofta skedde detta i samband med att något av barnen gifte sig. Omfattningen av sådana föräldrainsatser har varierat mellan skilda regioner och under olika tider. Lika gärna kunde dock endast rätten att *bruka* gården föras över på något av barnen medan föräldrarna levde.

De familjer som nedan kommer till mötes levde under en period då stora förändringar i det legala ramverket genomfördes. Införandet av lika arvsrätt samt lika giftorätt mellan könen år 1845 är ett exempel. Individerna hade dock inte bara att hantera de nya legala villkoren utan tvingades i lika i hög grad framleva sina liv i korsdraget av omvälvande sociala och ekonomiska förändringar. I spänningsfältet mellan ett närmast feodalt synsätt på jordinnehav och framväxten av en kapitalistisk ekonomi hade de att manövrera mot vad de trodde var framtiden.

Den obotfärdige fadern

Till novembertinget i Torstuna häradsrätt år 1852 författade bondsonen Lars Olsson

en begäran om att få sätta igen dörren mellan köket och kökskammaren i gårdens mangårdsbyggnad. Motiveringen var att han önskade hindra sin far att gå ut i köket från den kammare denne disponerade. Enligt Lars förslag skulle fadern i fortsättningen ta vägen genom salen och därefter ut i farstun när han ämnade sig ut ur huset. Lars begäran kan tyckas hjärtlös men för att förstå hans ansökan och rättens handläggning måste vi gå tillbaka i tiden och följa hur relationen mellan Lars och hans far utvecklades till en verkligt besvärlig historia. Denna kanske delvis kan förstås genom de inblandades olika personligheter men också tolkas som uttryck för en förändrad syn på relationen mellan barn och föräldrar i frågor som rör jordöverföring.

Lars var född 1811 och ende sonen förutom två döttrar i äktenskapet mellan Olof Larsson och Sara Andersdotter. Gården var på ett halvt mantal Grinda nummer tre, Mellangården, och hade gått från far till son sedan 1500-talet. En sådan kontinuitet var ovanlig även om det i en av granngårdarna fanns en liknande lång släktkedja. Resterande gårdar i byn utmärktes dock under 1800-talets första hälft av ett rastlöst flyttande ut och in av olika familjer.

Från år 1836 då Lars var i tjugufemårsåldern och ännu ogift förefaller han givits ett större ansvar för föräldragårdens skötsel. Hur detta ansvar egent-

ligen skulle tolkas kom att bli avgörande för hur striden mellan far och son utvecklades. Några formella skrivna avtal mellan de båda parterna hade ännu inte upprättats. Troligt är att Lars föräldrar tillämpat ett mer traditionell förfarande när de överlämnade ansvaret för gården till sonen. Utan skrivna formalia förväntades han ta över gårdsbruket och samtidigt dra försorg om föräldrarna. I den efterkommande rättsprocessen menade sig Lars från år 1836 ha tjänstgjort som dräng på gården medan fadern ansåg att sonen hade gården på arrende. Först tio år därefter skrevs ett formellt överlåtelsekontrakt daterat i juli 1846, vilket tillställdes prefekten på Västerås landskansli. I kontraktet upplät Olof och hustrun Sara gården till sonen mot ett arrende på två tunnor vete, tio tunnor råg, två tunnor havre och sex tunnor blandsäd. Olof och Sara undantog därefter mark i ängen och halm till två kor, tre får och en häst. För djurens räkning skulle arrendatorn erbjuda mulbete och stallplatser tillsammans med gårdens övriga kreatur. De reserverade dessutom mark till fyra kappar utsäde av ärter samt ett linland. Boningsrum togs undan i form av sal och kökskammare samt en kammare ovanför vardagsstugan. Olof och Sara tillräknades dessutom del i gårdens källare och brygg-hus. Efter föräldrarnas död fick Lars rätt till gården som sin egendom mot att han löste ut sina systrar med fyra tusen riksdaler.

Att man skrev ett kontrakt mellan parterna just år 1846 är kanske inte en tillfällighet. Året dessförinnan hade riksdagen infört lika arvsrätt för kvinnor och män även på landsbygden. I Olofs och Saras arvsupplåtelse fick mycket riktigt de båda döttrarna sin lagliga del av det framtida arvet. Kontraktet kan uppfattas som en blandning av testamente och arrende. Visserligen var testamentsrätten nästan obefintlig vad gällde ärvd jord på landsbygden men frågan debatterades under 1800-talets första decennier i riksdagen. En av anledningarna till detta var att vissa ansåg att den lika arvsrätten mellan könen ledde till att föräldrarna i alltför unga år drog sig undan från gårdsdriften gentemot undantagsförmåner. Om de istället fick rätt att testamentera skulle det innebära att jordinnehavet mer långsiktigt garanterades. Först 1857 genomfördes dock en reformerad testamentsrätt. Arrendeformen som ett sätt att upplåta jord har gammal tradition i Sverige men huruvida den tillämpats mellan barn och föräldrar förrän under 1800-talet är osäkert.

Mot bakgrund av dessa legala villkor finns det därför en viss osäkerhet hur man ska tolka det kontrakt som Lars föräldrar upprättade. Det stadfäste att sonen i framtiden skulle bli gårdens ägare. Föräldrarna garanterade alltså dennes rätt till *jordlotten*. Att söner hade rätt före döttrar att få sin laglott i jordegendom fanns kvar i arvslagstiftningen in på det

sena 1800-talet. Kontraktet innehåller inget kontant penningarrende utan ersättningen är helt in natura. Det tycks vid första anblicken som om den ersättning som förr gick under begreppet undantagsförmåner eller fördel, nu klätts i en mer modern arrendeterminologi. Förmånerna går dock att uppdelas i två kategorier där den ena kan hänföras till sådant som garanterar de äldres dagliga försörjning. Den andra kategorin antyder att Olof och Sara måste ha idkat handel med vissa av de varor de erhöll. Mängden råg i kontraktet motsvarar ungefär ett ton och det är orimligt mycket för ett äldre par att konsumera under ett år. Av andra handlingar framgår också att Lars för faderns räkning forade till Falun och det är troligt att fororna rymde en del av den spannmål som kontraktet innehöll. Jämför man ersättningen med andra kontrakt i byn tycks den bestå av en i förhållande till mantalsdelen standardiserad mängd spannmål som skulle utgå när gården överläts på en ny brukare. Någon form av förväntat överskott, vi kan kalla det jordränta eller arrende, fanns alltså med i den överlåtelse som Lars föräldrar hade utfärdat.

I januari 1847 höll man auktion på Olofs och Saras lösöre. Det var ett vanligt förfarande att det frånträdande brukarparet på så sätt omvandlade redskap och bohag till kontanter. Lars handlade mycket på föräldrarnas auktion och köpte allt från harvar och slädar, silvermuggar

och lyktor till årets gröda på det halva mantalet som gården utgjorde.

Så här långt förefaller det som om föräldrar och barn formellt reglerat det framtida arvet och jordinnehavets villkor. Noteringen i auktionsprotokollet att Lars *inköpt* grödan antyder dock att överenskommelsen skjutits upp. Mycket riktigt visar det sig också att kontraktet som ursprungligen upprättades 1846 under-tecknats först 1847. Det är vid denna tidpunkt som bråket mellan far och son börjar anta oanade proportioner. Indirekt framskymtar att fader Olof var en allmänt besvärlig person både i äktenskapet och allmänt sett i byn. Han var därför satt under förmyndare på hustruns begäran. När förmyndarna började syna de egendomsrättsliga och ekonomiska relationerna mellan far och son inleddes en flerårig rättsprocess. Förmyndare var dels granen i byn nämndemannen Jan Persson samt bonden Per Nesselgren i Valsbrunna.

År 1849 stämde de båda förmyndarna Lars Olsson för utebliven betalning efter auktionen på 350 riksdaler banco med sex procents ränta samt för att han inte betalat arrendet till sina föräldrar. Lars, som biträdades av rusthållaren Thure Thuresson i Berga, Simtuna, ansåg för sin del att han mellan åren 1836 och 1846 biträtt sin far som dräng i gården och för detta inte erhållit ett enda öre i lön. Han ansåg även att han hade fått löfte om anstånd med auktionsräkningen. Lars presenterade en räkning där tio års dränglöner tillsam-

mans uppgick till 500 riksdaler banco. Kosthållningen för föräldrarna under tre års tid utgjorde 547 riksdaler och utfodringen av deras kreatur liksom bärgningen av föräldrarnas ängsteg under lika lång tid beräknades till 114 riksdaler. Likaså yrkade Lars ersättning för utlägg liksom kosthållet vid två auktioner samt vid en bouppteckning med tillsammans 40 riksdaler. Den summa han ansåg sig berättigad till uppgick till över 1260 riksdaler och från den kunde man enligt Lars dra den arrendesumma han var skyldig. Motparten svarade att något löfte om anstånd med auktionsskulden inte förelåg. För den period som Lars begärde dränglön så hade han ju dessutom fått både kläder och föda. Han hade även erhållit en del av de kontanter som han uppbar för faderns räkning vid sina resor till Falun och Dalarna. Olof föll in i diskussionen och menade att Lars i egenskap av faderns biträde verkligen inte utfört någon större arbetsinsats. Förmyndarna framhöll att visserligen kunde man tänka sig att ersätta Lars utlägg för faderns kosthåll men inte för moderns då hon ansågs ha gjort rätt för sig genom att sköta fähus och övrigt hushåll. Trätan fortsatte om en hur en rad olika händelser skulle tolkas och värderas i pengar och rättegången slutade med att Lars begärde uppskov för att vid nästa ting med vittnens hjälp kunna styrka sina påståenden.

Vid vintertinget den åttonde mars 1850 inställde sig båda parter för en ny

omgång. Förutom biträdet, rusthållaren i Berga, hade Lars inkallat följande vittnen: bonden Erik Olsson i Sista, arbetskarlen unge Eric Ersson i Grinda samt drängarna Jan Jansson i Kärvskog och Carl Eric Carlsson i Skensta.

Eric Olsson berättade att mellan åren 1836 och 1845 hade Lars förestått faderns gård och utfört alla förekommande arbeten. Han hade inte fått någon lön och så sparsamt med kläder att han hade tvingats låna pengar för att kunna köpa sig det nödvändigaste klädesplaggen. Unge Eric Ersson vittnade om hur han som sommardräng på gården varit med om att bärga det hö som Olof Larsson hade rätt till enligt arrendekontraktet. Han påstod även att Saras insats för den inre hushållningen inskränkte sig till ett par besök i fähuset och matlagning, eftersom Lars hade två tjänstepigor anställda. Vittnet Jan Jansson menade dock att Lars moder verkligen förestått hushållet och haft överinseende över tjänstepigor och kreatur. Hon måste därför anses ha gjort sig förtjänt av den brödföda som Lars hållit henne med. Carl Eric Carlsson hade varit dräng på gården och redogjorde för hur Lars verkligen hade förestått gården det år han köpt grödan. Olof hade dock året därpå tagit tillbaka styret över gården, med Lars som biträde. För detta hade Lars inte fått någon lön och inga kläder.

Förmyndaren Nesselgren invände mot Lars yrkanden på ekonomisk ersätt-

ning att hemmavarande barn inte hade för vana att fordra särskild lön för den hjälp de gav sina föräldrar och därför inte heller var att jämföra med tjänstehjon. Lars svarade då att han mer än väl var berättigad till ersättning eftersom hans två systrar när de vid tjugo års ålder inträtt i äktenskap fått vardera ett tusen riksdaler riksgäldssedlar av föräldrarna. Häradsrättens utslag blev att Lars måste betala sina skulder och det underhåll han brustit men att fadern å sin sida måste ersätta sonen med tio års dränglöner. Inte förrän två år senare lyckades dock förmyndarna sammanfatta det hela i en likvidation mellan far och son.

Twisten innehåller många skiljelinjer mellan parterna. En sådan är hur far och son tolkar perioden före det egentliga kontraktsskrivandet på olika sätt. Det intressanta är att var och en utifrån sina tolkningsramar menar sig ha rätt till *ekonomiska* anspråk på den andra parten. Från andra europeiska studier har man visat hur föräldrarnas ekonomiska anspråk på gården ökade under 1800-talet efter det att de lämnat över den till nästa generation. Dessa anspråk uttrycktes i allt mer detaljerade skriftliga kontrakt som formulerades i samband med överlåtelsen. I flera fall var volymen på villkoren så stora att de antyder att föräldrarna i själva verket fortsatte att bedriva jordbruk, även sedan de formellt dragit sig tillbaka. En sådan utveckling ska sättas i relation till att man i äldre tid

Likvidationen mellan Lars Olsson och fadern Olof Larsson, företrädd av förmyndare. Bakom den prydligt uppställda balansen rasade en konflikt orsakad av de inblandades olika tolkningar av rättigheter och skyldigheter mellan generationerna i en ekonomiskt och socialt omvälvande tid.

Likvidation mellan Lars Olsson i Grinda och dets fader Olof Larsson i Grinda

	Debet		Creditt	
Lars Olsson förfäres selt på 1847 års arrende enligt bevis af den 28 Augusti 1849	50		Lars Olsson förfäres enligt Christiana förädes dets selt i Grinda för åren 1847-48, 49, 50, 51, och 1845-46 50 1/2 sedigen	550
För 1846 års arrende som i credit är godkända			Förl. för Olof Larsson från d. 1. 10. 1846 till den 1. October 1849 a 1/2 % undtagen	565
Summa de af Lars Olsson begagnade formenors aflyftningen af selt för 3000 For	30		för lösnings af Olof Larssons ämbet 9 7/8	767
Olof Larsson	6		hvaria appar Lars Olsson skuld för ämbetslösa	550
1 Sjömans Katt	6		Lösn. för 1846 års brukande arrende	20
Katt och Skatteland	8	18	1/2 % skatt a 10 1/2	65
Lars Olsson skuld för ämbet för följande arrenderen i Grinda den 1. Oct. 1850	75 1/2		1/2 % skatt a 6 2/3	12
och för utlysnings 1 1/2			5 1/2 skatt till 4 2/3	22 2/3
för en brukande Skattskatt till Grinda		77 1/2		30
pengs utredning år 1850	28		för en af Olof Larsson förlärd till ämbetslösa	6 2/3 1/2
Lars Olsson förfärdheten i Grinda för 37 hvaripåken utskatt till 50 For	5 16		och utom enligt följande utlaga ämbetslösa	3
utlo 216 5 16			Lars Olsson har i Grinda utlaga 2 penningtillsättningar	10 1/2
för att på förklarade selt	2		Lars Olsson har i Grinda utlaga 2 penningtillsättningar	3
Rittell Annakaren Skatt	4		hvaria den ena ämbetslösa och den andra Olof Larsson	50 1/2
Lösn. för Värbrottsutredning i Grinda den 28 11 4	10 1/2		för utlysnings af selt, berätt till den bekännande enligt Skattskattningen till 1/2 utlaga till 4 2/3	50 1/2
Lars Olsson enligt utredning för Grinda underhållet från den 1 October 1846 till den 1 October 1847 för bruket till Olof Larsson selt enligt aflyftningen af 1846 års grinda her han utlaga redovisa utredning för utlaga som utlaga till underhållet	141 3/4		hvaria den ena från den 24 Mars 1847 till den 1 Januari 1852	4 1/2
Skuld Lars Olsson förfäres	24			55 1/2
Summa	333 1/2		Summa	1000 1/2
Per. Skattskattningen			Summa	1000 1/2

ansåg att själva *ansvaret* för föräldrarnas försörjning var en tillräcklig motprestation för att ta över gården. Med 1800-talets växande agrarekonomi blev det dock intressant för föräldrarna att få ta del av jordbrukens överskott. Dels för att de själva därigenom uppnådde en bättre levnadsstandard men dels också genom att en del av överskottet kunde kapitaliseras och fördelas till övriga barn i samband med ett arvskifte.

Lars syn på sig själv som dräng är

också talande. Han nöjde sig inte endast med mat och husrum utan krävde dränglön, något som antagligen inte var ett särskilt vanligt krav från hemmarvarande barn, vilket förmyndarna påpekade. Notabelt är också den vikt Lars fäste vid att han inte fått några kläder. Han hade till och med tvingats låna pengar för att köpa sig kläder. Lönekläder var ett begrepp under 1800-talet, där en hel del av ungdomstidens tjänande i andra gårdar syftade till att bygga

upp en garderob för framtiden. I proportion till både kontantlön och andra varor var kläders värde mycket högt. Kläder var ett framtida kapital som måste införskaffas under ungdomstiden.

Kanske ska tvisten mellan Olof och Lars förstås som hur de interna familjerektionerna kom i kläm mellan en gammal, mindre formaliserad situation och en modern kontraktbaserad ekonomi. Tvisten fokuserar även hur osäkra familjemedlemmarna var på vilken roll de hade i egendomens och hushållets förvaltning. Inte minst blir detta tydligt när man träter om huruvida Sara var blott en undantagsgumma eller gårdens husmor i spetsen för det kvinnliga tjänstefolket. Det låsta läget mellan far och son löste häradsrätten genom att låta dem bli skyldiga varandra exakt samma summa. Lars tillerkändes dränglön för de år han begärt medan fadern ansågs ha rätt till arrende. Förutom detta uttryck för hög rättvisa så innehåller likvidationen en rad intressanta företeelser. Bland annat visade sig Lars i Västerås ha löst ut två silverbägare som fadern pantsatt. Den ena bägaren tillhörde Lars och det var den han köpt på auktionen efter föräldrarna. Den andras bägaren tillhörde Olof och Sara. Olof hade alltså tillgripit sonens bägare för att själv erhålla kontanter. Likvidationen visar också att Lars hade en fordran på fadern, som hade sålt en av Lars kor. I själva verket är det denna ko som orsakat att likvidationen mellan far

och son skjutits upp i flera år. Kon i fråga kom nämligen att avsätta åtskilliga sidor i häradsrättens protokoll.

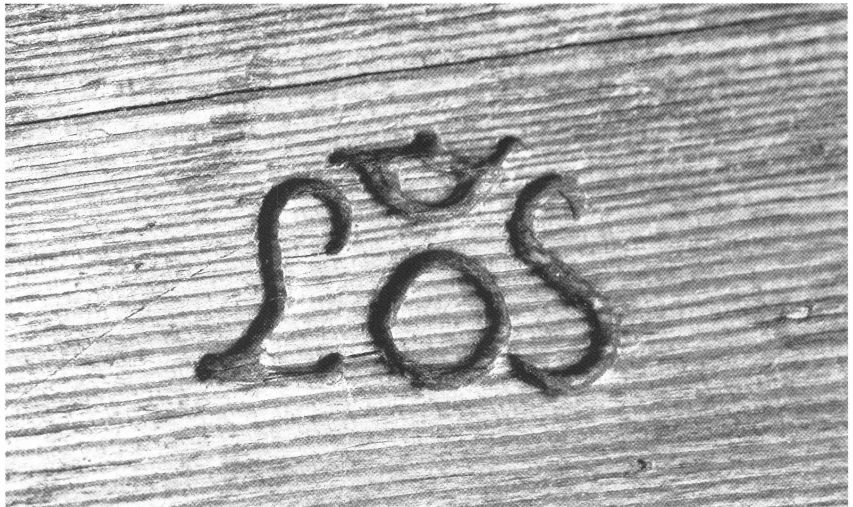
Ett kokreatur på väg till Uppsala

Till tinget i februari 1849 stämde Lars sin granne Jan Ersson för att denne tillgripit Lars ko och sålt den på Uppsala marknad. Från protokollet fört vid detta ting och nästföljande rullas en besvärlig historia upp där Lars föräldrar, Olof och Sara, liksom en rad bybor och andra i grannskapet inkallats för att bringa rätsida i koaffären.

Det första vittnet var skomakaren Gelin, som antagligen vistats i gården för att laga skor när händelserna timade. Skomakaren berättade att på marknadsdagens morgon hade Lars infunnit sig i dagligstugan och uttryckligen förmanat en av pigorna att under inga villkor åt någon lämna ut kon ifråga. Därefter skyndade han sig iväg till Uppsala. Strax därefter hade mamma Sara begett sig ut i fähuset. När hon sysslade med djuren därinne hörde hon hur Olof tillsammans med grannen Jan Ersson körde in på fägården med häst och kärra. De steg in i fähuset och började leda ut kon. Sara invände då att det var orätt att föra bort denna utan att ägaren var underättad, men försäkrade inför rätten att hon insåg att ytterligare protester inte skulle tjäna något till. Jan och Olof tog därefter kon med sig och gav sig iväg till Uppsala. Jan enligt uppgift i den fasta förvisningen att kreaturet verkligen tillhörde Olof. Nästa

Lars Olssons ägarstämpel på ett dryckeskärl. Han var mycket noga med att märka sina ägodelar vilket är förståeligt mot bakgrund av faderns alla tillgrepp. Samtidigt ger märkningens lilla krona antydning om en viss överdriven medvetenhet hos Lars om sin egen betydelse.

vittne, bonden Hällstrand från Åsby, berättade att han i trakten av Örsundsbro hunnit ifatt de båda männen dragande på en ko som de sade sig vara på väg att försälja på marknaden. Soldaten Åsberg i samma by hade också stött på de båda på vägen in till staden och väl framme i Uppsala hade Åsberg sedan sett hur Jan och Olof gick omkring på stadens gator och högljutt bjöd ut kon till försäljning. De hade också så småningom lyckats sälja kreaturet till ett pris av fyrtio riksdaler riksgäldssedlar. Därefter var det dags för torparen Lars Larsson att vittna, men han tvingades lämna tingssalen på grund av illamående. Istället trädde hans hustru Lovisa fram och berättade att Lars köpt kon av henne och maken vid en tidpunkt då det omtvistade kreaturet endast varit

en kalv. Mot detta måste Olof protestera då han menade att det var för hans pengar som Lars köpt kalven.

Vid junitinget kom rätten efter moget övervägande fram till att den inte kunde döma vare sig Olof eller Jan Ersson för stöld, även om Jan tidigare ådragit sig en sådan dom. Däremot måste Olof, oavsett det faktiska pris han fått för kon, betala femtio riksdaler i ersättning till Lars som rätten menade var djurets rättmätige ägare.

Under samma ting i juni 1849 hade rätten att ställning till ytterligare en tvist mellan far och son. Lars hade instämt fadern för att denne utan lov brutit upp en igenspikad dörr till Lars kammare och därifrån begivit sig upp på salen i övre våningen där Lars förvarade spannmål.

Olof hade där tagit åtta kappar blandsäd som han sedan burit ut till sädeskistan i sin egen bod. Lars kallade på länsman som genast begav sig till gården för att utreda brottet. Inför denne erkände Olof att han tagit säden men menade sig vara i behov av den. Motivet var att han enligt arrendekontraktet hade rätt till ett antal tunnor blandsäd men att Lars trots faderns påstötningar vägrat att lämna ut någon säd. Olof ansåg därför att han inte gjort något orätt. Lars replikerade att fadern skulle vända sig till sina förmyndare för att få ut arrendet. Det var till dem Lars betalade och inte alls direkt till fadern. På den linjen gick även rätten som beslutade att Olof skulle böta tjugodaler silvermynt samt att Lars skulle få avräkna de åtta kapparna blandsäd från kommande arrendeavgift.

Både i tvisten om kon och om blandsäden lästes Olofs prästbetyg upp inför rätten.:

Bonden Olof Larsson född 11/10 1783 äger hjälplig kristendomskunskap. I afseende på hans ärlighet är mot honom hittintills intet anmärkt men i övrigt är han illa känd som en oförbätterlig drinkare, elak man och fader samt orolig och trätlysten granne. I anseende till hans uppenbara obotfärdighet har Herrens Heliga Nattvard varit honom förmånad så att han sedan 1845 blott en gång d 4/7 1847 densamma åtnjutit.

Torstuna d. 8 juni 1849 Joh. E. Forsell

I sitt beteende uppvisar Olof många patriarkala drag. Han har ringa respekt för sonens ägodelar och tycks snarare anse sig själv som en slags överordnad ägare av det som gården rymmer, med rätt att styra som han själv finner lämpligt. Förmyndarskapet förefaller inte heller hindra honom från ekonomiska transaktioner. Kommunikationen mellan far och son tycks inte fungera och frågan är hur stor del Lars har i tvisterna dem emellan. Lars verkar vara den som ligger bakom alla igenspikade dörrar något som knappast kan ha förhöjt den vardagliga trivsels i gården.

...medgiver jag att min hustru må vara berättigad att flytta och bo varhelst hon själv åstundar...

I prästens betyg framstår Olof som en otrevlig person. Han dricker sprit mer än han borde, bråkar och träter med grannarna. Att han som far är i delo med sonen har ju framgått men även Lars förefaller hellre gå till tinget än reda upp konflikterna inom familjen. Under den långa period då Lars menat sig vara dräng och Olof betraktat honom som arrendator kan det ju verka märkligt att modern inte gick emellan och fick de tredskande familjemedlemmarna att klara ut vad som gällde. Prästbetyget ger ju besked om att Olof är en elak make men han är också satt under förmyndare vilket måste ha givit de andra familjemedlemmarna ett visst övertag.

Att Sara och Olof inte alls drog jämt styrks av ett dokument som Olof utfärdade år 1849 och som rimligen måste ses som ett privaträttsligt avtal. Det inleds med några meningar om den osämja som uppstått mellan man och hustru. För detta tog Olof på sig hela skulden. Han lovade också bot och bättring, men om det trots allt skulle komma till nya bråk så ger han sin hustru rätt att flytta och bosätta sig var hon vill. Väljer hon att göra det ska hon emellertid även i fortsättningen ha rätt till gårdens halva avkastning, det vill säga halva arrendet och sonens underhållsskyldighet till föräldrarna. Innebörden i Olofs dokument är att om han framhärdat i sitt beteende så hade hustrun rätt att i praktiken upplösa äktenskapet. Den handling som upprättades visar också på en medvetenhet om att Sara sedan lagändringen 1845 besatt halva giftorätten.

Hur pass vanliga sådana "särboförhållanden" kan ha varit vid den här tiden är okänt. Överhuvudtaget var de legala villkoren i äldre tid för att upplösa äktenskap mycket strikt formulerade och äktenskapsskillnad kunde medges efter det att man sökt kunglig dispens. År 1810 skedde dock en viss liberalisering i så mån att allmänna domstolar fick rätt att döma till äktenskapsskillnad på samma grunder som Kunglig Maj:t. Det handlade då om uppenbara orsaker som att en äkta hälft var dömd till livstidsstraff, galenskap eller hade stämplat mot äktenskaps-

partnerns liv. Även fortsättningsvis var man dock tvingad att "gå till kungs" i de fall skilsmäsoanledningen enbart handlade om dryckenskap, våldsamt sinnelag avsky eller hat mellan makar.

Vi kan ju inte veta om Sara avskydde eller hatade sin make, däremot visar prästens omdöme att han var förfallen både till superi och våldsamt sinnelag. Vi vet inte heller vilken av makarnas som tog initiativet till det dokument där Olof gav sin hustru rätt att flytta från honom. Att han inte skrivit det med egen penna framgår av handstilen som tillhörde den i bygden allestädes närvarande länsman Ekblom. Den konflikt som de bevarade handlingarna berör visar trots allt bondhustrur inte nödvändigtvis tvingades framhärda i omöjliga äktenskap. Utan att riskera sin rättmätiga del av jordegendomens avkastning kunde de ges möjlighet att bryta upp.

Lagfaren ägare och gift man

Den åttonde oktober 1852 avled Sara 69 år gammal och i samma månad hölls bouppteckning efter henne. Den visar på ett ganska förmöget hem. Här fanns silversaker av allehanda slag och även den bägare som Olof pantsatte i Västerås och som Lars löste ut. Under rubriken diverse fanns också upptaget ett dussin matknivar med silverholkar. Bohaget bestod bland annat av både dragsängar och ståndsängar. I kammaren där Olof och Sara hade sitt undantagsrum stod en

ståndsäng med sängomhängen. Att det inte var någon lycklig äktenskaplig bädd har ju framgått. I boet fanns nymodigheter som klädda soffor och stolar men även mer traditionella röd- och blåmålade spjälstolar. En rad olika sorters spritglas som tumlare, punschglas och spetsglas förekom också. Kanske var de ett utslag av Olofs svaghet för starka drycker.

Strax därefter skedde arvskiftet och det var nu dags för Lars att börja betala för den gård han brukade, genom att lösa ut sina syskon med halva köpeskillingen. Från handlingen framgår även att Sara och Olof givit pengar till dottern i Skensta och hennes man när de köpte en gård i Gästre, Frösthult. Boet hade också en hel del fordringar på andra bönder som man lånat ut pengar till. Trots att vi i tiden är framme vid 1800-talets mitt då jordbrukets kommersialisering var driven ganska långt så finns inget av modern låneekonomi. Skulder och fordringar är av traditionellt slag mellan bönderna själva och mellan släktingar. Hela sammankomsten under arvskiftet kännetecknas av hur Lars och hans svågrar träter om betalda och obetalda räntor på reverser och andra skulder. Här finns kanske ytterligare något som kan ha orsakat spänningar i den agrara miljön. När pengar lånades inom lokalsamhället och inom familjen fanns hela tiden möjlighet för de inblandades olika tolkning av vad man en gång kom överens om. Låneinstitut i form av bank eller

hypotek gav däremot en slags anonymitet åt pengar och finansiella transaktioner, samtidigt som de upprätthöll klara riktlinjer för räntor och amorteringar.

Saras död ledde inte bara till att den resurs som jordegendomen innebar skulle omfördelas mellan arvingarna utan även att gården stod utan kvinnlig föreståndare för det som kallades den inre hushållningen. Det räckte tydligen inte med de tjänstepigor som Lars sedan tidigare hade anställda för att sköta fähus, mjölkning och hushållsarbete. Olof ansåg att Lars inte agerade tillräckligt snabbt för att lösa denna viktiga fråga och började därför på egen hand söka sig en hushållerska. Han förklarade även att han inte längre ansåg sig vara i sambröd med sonen. Det var i detta sammanhang Lars författade sin begäran om att få spika igen dörren mellan kökskammaren, där fadern huserade, och köket. Den utlösande handlingen var alltså Olof tilltag att bilda eget hushåll. Lars motiverade sin begäran med att han befarade att han och hans folk därmed inte längre kunde lämna sin ägodelar utan uppsyn när de befann sig ute på arbete. Här avspeglas Lars rädsla för Olofs stölder. Lars gjorde dock ett snabbt motdrag och sökte en egen hushållerska till gården. Strax därefter flyttade soldatdottern Sara från Källinge till Grinda för att förestå Lars hushåll.

År 1853 hölls det auktion efter Lars mor, Sara Andersdotter. Kort därpå

stämde Lars till tinget av sin svåger Jan Jansson i Nibble för att han ännu inte löst ut sina syskon. Lars var nu 44 år och fortfarande ogift. I över tjugo år hade han drivit gårdens skötsel under ständiga gräl och trötter med fadern och stundtals även med svågrar och faderns förmyndare. Nästan varje år hade han tillbringat några dagar vid tinget. Hur skulle livet gestalta sig för honom i framtiden? En präktig gård hade han men kanske funderade han över sin ensamhet och avsaknaden av arvingar. Hushållerskan Sara var inte helt ung, dryga trettio år, men rask och arbetsvillig. Möjligen var det därför Lars detta år vågade sig på att arrendera en gård i grannbyn Skensta.

Vi vet inte om det var kärlek, konvans eller omsorg om gårdens framtid, men i december 1854 gifte sig Lars med Sara och i mars året därpå födde hon honom en son. Kanske kan man tycka att namnet Olof för Lars borde ha haft en obehaglig klang, men och andra sidan hade det alltid efter Lars kommit en Olof i slakten. Så stod hon där soldatdottern från Källinge som bondmora för gården med en son i armarna. Huruvida gamle Olof var nöjd att bli farfar förtäljer inte historien, men han hann i alla fall uppleva sonens två första år innan det var dags för den trätlystne och obotfärdige bonden i Mellangården att för evigt ansluta sig till sina förfäder.

På sedvanligt sätt var det därefter

dags för både bouppteckning och arvskifte. Lars löste ut sina syskon med den andra hälften av köpeskillingen. Därefter sökte han om lagfart för ett halvt mantal nummer tre. Häradsrätten vägrade emellertid att ge honom sådan eftersom det saknades bouppteckning efter båda föräldrarna. Rätten menade att det därför inte var klarlagt hur Lars båda systrar kunnat sälja egendomen till honom. Lars letade rätt på de erforderliga handlingarna och gjorde ett nytt försök. Under tre ting i följd uppbjöd rätten på sedvanligt sätt lagfartsansökan och den tredje mars 1859 utfärdades det efterlängttade fastebrevet. Äntligen kunde Lars räkna sig som erkänd ägare till gården. Den femtonde i samma månad lät han emellertid arrendera ut gården till bonden Härner från samma socken. Hur tänkte han sig framtiden? Blott 49 år gammal med en son på fem år och en trettisjuårig hustru så pensionerade han sig och lät familjen leva på det undantag som arrendatorn ålades betala.

Några månader senare började förhandlingarna om att laga skifta Grinda by och för säkerhet skull hade Lars skrivit in i arrendekontraktet att i de fall "lantmäteri" skulle komma att inträffa i byn så bars kostnaderna för detta av arrendatorn.

Till Lars och hans familj finns det anledning att återkomma nedan. Dessförinnan ska vi dock göra ett besök bakåt i tiden i granngården.

På kvinnors villkor

År 1835 köpte bondedottern Anna Johanna Jansdotter 1/4 mantal Grinda nummer 3 i Mellangården. Säljare var bonden Erik Persson. Anna var då ännu ogift och vid denna tid räknades även ogifta kvinnor som omyndiga. Därför var hon tvungen att ha målsman med vid köpet, i detta fall fadern Jan Larsson i Tibble, Torstuna. Var Anna en framsynt ung kvinna med lika framsynta föräldrar eller var köpet ett strategiskt drag av andra i hennes omgivning? Sådana frågor kommer aldrig att helt kunna besvaras men för Anna kom hennes egen jordegendom att bli viktig. Den hemmansdel som Anna köpte var granngård till det halva mantal nummer tre i byn som vid den här tiden ägdes av den stridbare Olof Larsson i det första familjeexemplet. Annas köp infaller i tid med att hon året därpå gifte sig med Jan Persson från Marby, Simtuna. Efter giftermålet bosatte de sig i Grinda och ägde nu förutom Annas hemmansdel det resterande halva mantalet. Egendomen tillblivelse har sin bakgrund i en komplicerad transaktion. Annas svärfar tillhörde en släkt med bas i Frösthult och Simtuna och som ägde flera gårdar i olika byar. Han blev emellertid moderlös och växte upp med sina halvsyskon i Grinda på styvmoderns gård. Som vuxen flyttade han tillbaka till sitt fäderneärv i Marby där sonen Jan föddes 1810. I Grinda fanns då halv-

brodern Erik med familj. Hustrun i den familjen dog emellertid 1830 och Erik gifte om sig. I samband med detta avyttrades gården och det var till Anna som Erik sålde sitt fjärdedels mantal. Samtidigt förvärvade hennes blivande man, Jan, den andra fjärdedelen.

Anna och Jan blev ett framgångsrik äkta par. Jan var nämndeman och en av de tidigare omtalade förmyndarna för grannbonden Olof Larsson. Makarna lyckades genom köp förvärva ett halvt mantal nummer ett i samma by och ägde i mitten av 1800-talet ensamma en tredjedel av byns areal. Anna födde sammanlagt sju barn. Petter den äldste föddes 1837, Erik 1840 Johannes 1843, sedan kom tre barn som avled i spädd ålder och först 1857 föddes Selma som blev något av ett sladdbarn. Selmas bröder hann att gifta sig medan hon själv fortfarande var småbarn. Petter gifte in sig på en gård i Härkeberga medan Erik 1861 blev bonde och familjefar i Grinda nummer ett, som han arrenderade av föräldrarna.

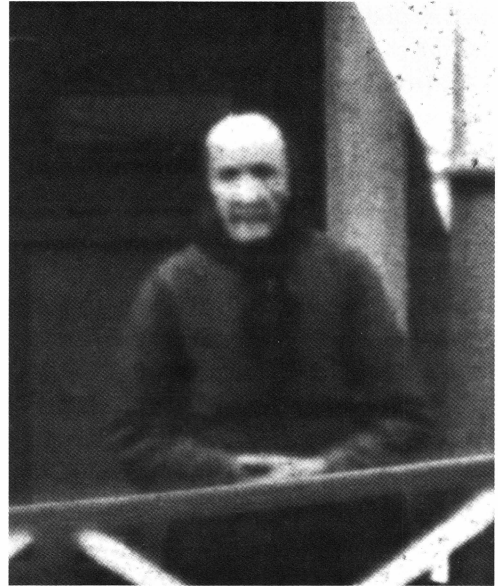
Avståndet i ålder mellan syskonen fick Anna och Jan att år 1871 författa en detaljerad arvsdisposition där de bestämde hur arvet skulle fördelas mellan barnen. Det är tydligt hur Anna oroade sig för att dottern skulle komma i kläm mellan de betydligt äldre och etablerade bröderna. Här tog Anna chansen att agera i kraft av sin enskilda jordegendom som hon förvärvat före giftermålet. Anna och Jan avstod hela sin egendom utom

en fjärdedel i nummer tre, den fjärdedel som Jan köpt. Varje arvslott beräknades därefter till 4.300 riksdaler. Erik fick köpa halva nummer ett mot att Petter erbjöds en in-teckning i Eriks gård motsvarande arvslottens belopp. Johannes fick sin arvslott i kontanter. Selma som inte hunnit fylla fjorton kom att bli ägare till den fjärdedel av nummer tre som hennes mor Anna köpte som ogift. Dotterns del förbehöll sig dock föräldrarna rätten att bruka till år 1877. Till Eriks gård var knutet ett avsevärt undantag som han årligen skulle förse sina föräldrar med. Detta innehöll inte endast naturaförmåner, kreatursfoder och bete, utan även reda pengar. Samma år formulerade Anna och Jan omfattningen och tidpunkten för barnens bröllophjälp.

Den arvsdisposition som de båda makarna upprättade är elegant uträknad men den visar liksom i Olofs och Lars fall hur föräldrar fortsatte att behålla kontrollen över egendomen samt att de också hade rätt till fortsatt ekonomisk avkastning. Även om Erik hade köpebrev och lagfart i handen, var hans framtida ägande belastat av så många förbehåll att det är tveksamt om man kan tala om ett ägande i modern bemärkelse.

Gårdar och människor i skiftetid

Genom laga skiftet som avslutats år 1865 kom hela Mellangården att bli kvar på den gamla bytomten. Den ena halvan

Anna Jansdotter på ålderns höst. En gång i tiden en kvinna som med fast hand styrde över sin jordegendom. Foto: Upplandsmuseet

ägdes vid skiftet av Anna och Jan, den andra av Lars Olsson och hans hustru Sara. Skifteshandlingarna ger en bra bild av byggnadsbeståndet. Lars Olsons gård rymde ett tvåvåningt bostadshus i gott skick och av rumsbeskrivningen att döma torde huset ha en femdelad planlösning. Gårdens byggnader var grupperade i en centralsvensk gårdsbildning med en portliderlänga som delade man- och fägård. På Anna och Jans gård var bostadshuset nästan nytt med en femdelad plan och brutet tak. Ekonomibyggnader och sidosbyggnader var också relativt nyuppförda

och av andra handlingar framgår att detta hörde samman med att gården brunnit i början av deras äktenskap. I den halva av Sörgården som brukades av sonen Erik och hans familj hade skiftet medfört betydande förändringar. Gården var dåligt bebyggd. Många olika ägare och brukare hade förekommit under åren. Den hade under lång tid kontinuerligt delats upp i fjärdedelar som lika snart slogs samman till halva mantal. Vissa av brukarna står antecknade i husföhrslängderna som landbönder. Periodvis hade både Lars Olsson med far och till och med farfar ägt delar av gården. Vid skiftet flyttades gården ut till ett läge intill byns soldatorp, Flinkbacken. På den platsen skulle nu Erik bygga upp en ny gård.

Laga skiftesprotokollen för byn redovisar ett antal byamän som skiftesdelägare. I viss mån ger handlingarna intryck av en skara bönder som parallellt med att de sköter sina gårdar deltar i en demokratisk process på likvärdiga villkor. Från skifteshandlingarna framgår dock *inte* hur Lars Olsson i det förra familjeexemplet satt på undantag med gården utarrenderad och dessutom hade skrivit in i kontraktet att arrendatorn var skyldig att bära kostnaderna för lantmäteriet. Det är högst troligt att Lars hade gott om tid att delta i skiftesförättningen och hans namn förekommer flitigt i protokollet. Det visar sig också att hans gård först dömdes till utflyttning men att man efter moget övervägande kommit fram

till att detta skulle bli för dyrbart. Från skiftesprotokollen framgår inte heller att Jan Persson hade överlätit brukandet av den ena av sina gårdar till sonen Erik. I skiftesprotokollet anges Jan fortfarande som ägare men rimligen var det sonen som skötte gården ifråga. En annan av bönderna i byn, Anders Ersson, med ett fjärdedelsmantal visar sig arrendera ytterligare en hemmansdel i byn och var därmed troligen mer tyngd av arbete. Kanske är det inte bara de ekonomiska ojämlikheterna mellan bönderna i byarna som kan haft inverkan på skiftet utan också vilken tid de förfogat över för att direkt delta i det praktiska arbetet med värderingar av jordens bonitet och byggnadernas ekonomiska värde.

Vilka människor rörde sig då på dessa båda gårdar åren efter skiftet. Hos Lars Olsson fanns sonen Olof samt Lars själv och hans hustru Sara. Tillsammans satt de på undantag med gården utarrenderad. Hos Jan Persson fanns förutom Jan själv, Selma och Anna. Sextiofem år gammal avled emellertid Jan år 1875. Anna var då sextio och Selma arton år och de beslöt att tillsammans auktionera ut arrenderätten till sitt gemensamt ägda halva mantal. Till arrendet knöts minst lika omfattande undantagsförmåner som Erik hade att utbetala från sin fastighet. Selma och hennes mor levde troligen ganska gott på vad egendomarna avkastade.

Olof hade kort därefter blivit bonde på egen hand och behövde en kvinna i

spetsen för gårdens inre hushållning. Kanske är det under den här tiden som de båda unga i Mellangården började fatta tycke för varandra. Tjugotre år gammal trädde Selma i brudstol med den två år äldre Olof. Efter flera århundraden återgick Mellangården till att bli hel och odelad. Detta blev möjligt genom att Anna avstod sin del i gården till de fyra barnen, som omedelbart sålde sina andelar till Selma och Olof. Ett år senare födde Selma tvillingar som båda avled samma år. Året därpå föddes en son och som traditionen bjöd gav Olof sin son namnet Lars efter barnets farfar. Lille Lars blev dock bara tre år, till farfar Lars Olssons sorg, ty nu var det slut med denna flera sekler långa namntradition. Selma födde inga fler söner, men istället två döttrar.

Hur hade det då gått för Selmas bröder. Johannes var utflyttad till Uppsala medan Petter tagit steget att skiljas från hustrun i Malma, Härkeberga. Efter skilsmässan flyttade han till sin bror Erik i Grinda. För Erik och hans stora familj om nio barn började emellertid problemen hopa sig, kanske beroende på dryga nybyggnadskostnader. De dåliga byggnader som fanns på ursprungsfastigheten före skiftet kan knappast ha varit något att bygga upp en gård med vid 1800-talets slut. 1897 tvingades han arrendera ut gården till en bonde i Åsby och flytta med familjen till Vånga i Simtuna och senare till Enköping. Samma år som Erik

lämnade byn författade Anna testamente på sina återstående tillgångar. Med detta testamente hade hon uppenbarligen för avsikt att styra så att barnen i framtiden skulle erhålla olika stora arvslotter. Möjligt ansåg hon att vissa av dem var mindre lämpliga att förvalta egendomen.

År 1902 lyckades Selma med make förvärva Eriks del i Sörgården. Genom arv, giftermål och köp stod de nu tillsammans som ägare till sina föräldrars samlade jordegendomar. Anna var inhyses hos dottern i mangårdsbyggnadens södra vinds-kammare och i samma rum fanns även Olofs mor Sara. I nedervåningen bodde de båda kvinnornas barn, gifta med varann och i sin tur föräldrar till två små flickor.

Den olycklige kapitalisten

Den första majdagen år 1838 föddes ett litet gossebarn i Kävlinge, Torstuna. Föräldrarna var arrendatorsparet Christina Andersdotter och Per Ersson. Gossen fick namnet Johan och var parets fjärde barn. Syskonen var Erik, Anna, och Lars. Bara ett par år efter det Johan fötts avträdde familjen arrendet i Kävlinge och flyttade istället till byn Drävle i Altuna. Där kom de att arrendera ett mantal nummer sex under det stora och anrika godset Revelsta.

Kanske var det uppväxten i en arrendatorsfamilj som kom att prägla Johan och hans syskon att som vuxna anlägg

ett mer modernt lantbrukarideal. De drog sig nämligen inte för djärva ekonomiska utspel eller att arrendera storjordbruk drivna av lönearbetskraft. I så motto svarade de mot den neoklassiska och marxistiska ekonomins föreställning om den kapitalistiske arrendejordbrukaren.

1864 gifte sig emellertid Johan med bondedottern Carolina Ersdotter från Överkålsta. Hennes föräldrar Sara Beata och Erik Larsson ägde flera gårdar i byn bland annat ett halvt mantal nummer ett. Bara ett par år innan dotterns giftermål hade de även förvärvat ett halvt mantal Kålsta nummer två. Erik var bördig från Härnevi och Sara Beata från Bred. De hade fyra barn därav tre döttrar, Matilda, Josefina och Carolina samt sonen Lars August. I hushållet fanns också Sara Beatas bror som tjänstgjorde som dräng. Efter Johans och Carolinas giftermålet bodde de unga paret en tid på samma gård som hennes föräldrar för att senare köpa en gård i samma by.

Carolinas bror Lars August var ogift och år 1873 avled han och året därpå även Sara Beata. Först 1878 blev arvs-skiftet efter mor och son utrett och egendomen delades nu upp mellan de tre systrarna. Med laga skifteskartan som utgångspunkt genomdrev lantmätaren en regelrätt hemmansklyvning som resulterade i en helt förändrad bebyggelsebild än den som skiftet ett drygt decennium tidigare givit upphov till. Gårdar styckades rakt över och det befintliga

byggnadsbeståndet liksom frukträd och planteringar delades upp och flyttades till nya tomter.

Johan och Carolina hade under tiden begåvats med flera barn. Äldst var dottern Leontina född 1865 och därefter i rask följd Leonard, Carl August, Lars Victor och lilla Anna. Johan hade under åren gjort sig känd som socknens skickligaste bonde och gick allmänt under namnet Bondpelle.

Johan eller Bondpelle arbetade i en modern låneekonomi, ständigt på hugget med att arrendera och köpa gårdar. År 1902 förvärvade han ytterligare en gård om ett halvt mantal rusthåll i Ytterkålsta. Det är märkbart att hans ekonomiska aktivitet under senare skeden i livet hängde samman med att sönerna började bli vuxna. Johan förfaller mycket angelägen om att åtminstone sönerna ska bli kvar i böndernas sociala skikt. Han både lånade ut pengar och gick i olika borgensförbindelser för sönernas räkning. För döttrarna gjorde han dock inga åtaganden. Åren runt sekelskiftet 1900 finner vi att Johan hjälpt sonen Victor till en gård i Lund, Tärna. Carl August, Thorman kallad, arrenderade samtidigt en av Johans gårdar i Kålsta medan Leonard med familj 1889 givits möjlighet att arrendera i Hävlinge, Lillkyrka, 1903 tog så Leonard ytterligare ett arrende i Mälby, Vallby.

Genom Leonards arrenden får vi möjlighet att se hur sådana kontrakt var utformade vid denna tid. Intressant nog

*Bondpelle eller Johan Pettersson i unga år.
Vid denna tid var han i full aktion med att
bygga upp sin omfattande jordbruksverksamhet.
Foto: Upplandsmuseet*

liknar det fortfarande i hög grad ett slags undantags- eller fördelskontrakt med en rad preciserade villkor. Förutom bostad, skrubbar i mangårdsbyggnaden samt potatisland och liknande så skulle arren-

datorn alltid se till att en spilta med behövtligt foder fanns tillgängligt för en främmande häst. Arrendatorn hade också skyldighet att med häst och vagn skjutsa hemmansägaren till Enköping och till Nyby i Sparrsätra där ägaren hade ytterligare en gård. Det foder som odlades på gården fick under inga omständigheter föras därifrån utan skulle stillas upp till gårdens kreatur. Denna punkt i kontraktet visar att odlingen av foder fortfarande egentligen stod i tjänst hos spannmålsodlingen. Fodret främsta egenskap var att det med djurens hjälp kunde omvandlas till gödsel att sprida på åkrarna.

Året därpå, 1904 började problemen hopas för Johan och hans familj. Det är inte otroligt att de funnits där tidigare men först nu börjar de sätta spår i bevarade handlingar. I november tvingades Johan köpa tillbaka gården Lund i Tärna av sonen Victor för 15.000 kronor. I detta köp ingick även en änka med fördelsförmaner efter en tidigare gårdsägare. Köpet tycks ha sin bakgrund i att Victor hamnat i ekonomiskt trångmål och Johan känt sig manad att rädda gården.

*...i så hög grad förringar sin förmögenhet
att den förr eller senare måste förstöras*

Bara några dagar efter köpet vände sig emellertid Johans hustru och dottern Leontina samt svågern, nämndemannen Johan Sagström till häradsrätten för att omtydligförklara Johan. Deras motive-

ring var att Johan på grund av sin höga ålder och att han drack, samt iklädde sig oförståndiga borgensförbindelser var på väg att föröda sin förmögenhet. Till rättsgången hade de även med sig ett intyg från kyrkoherde Norén i Torstuna som styrkte att det vore önskvärt att Johan sattes under förmyndare.

Johan protesterade å det bestämdaste att han skulle ha gjort sig skyldig till slöseri eller vanvettsaffärer. Obehöriga personer hade ingen rätt att blanda sig i hans affärer menade han och framförallt hade Sagström inte den minsta orsak att ingripa i Johans ekonomiska förhållanden. För gården i Ytterkålsta hade han arrendeinkomster som täckte räntorna och gården i Lund hade han köpt med sin hustrus fulla medgivande. Att priserna på lantegendomar fallit var inget Johan ansåg sig kunna lastas för. De borgenslån han utfärdat var avsedda för att hjälpa sönerna i som han uttrycker det "det trängda läge som lantbruket varit försatt i under de sistförflutna åren". Johan framförde också att han var hustruns målsman i ekonomiska frågor. Till hjälp hade Johan inkallat två av sönerna, Leonard och Carl August Thorman, vilka försäkrade att det på inga villkor behövdes någon förmyndare för fadern.

Två dagar före julafton samma år var det dags för häradsrätten att på nytt ta upp målet. Den här gången hade Johans och Carolinas yngsta dotter Anna inlämnat

ett skriftligt intyg att hon liksom modern och sin andra syster ansåg att fadern borde sättas under förmyndare. En av grannbönderna, rusthållaren, Viktor Hedman var inkallad som vittne och han tillskyndade en omyndighetsförklaring "så att något av Johans förmögenhet kunde räddas för hustru och döttrar". Johan trädde i försvar och menade att han genom egenhändigt intjänade pengar köpt 2/3 mantal Ytterkålsta nummer ett och 3/4 mantal Överkålsta nummer ett. Gården Lund i Tärna hade han visserligen blivit lagsökt för på grund av utebliven betalning men fått anstånd. Av hans vittnesmål framgår att sonen Thorman arrenderade Överkålsta och att Victor skötte Lund. På gården i Överkålsta var Johan själv bosatt. Där bodde också hans hustru och en av döttrarna men Johan huserade för sig själv i eget hus, eftersom han och hustrun enligt uppgift inte kunde hålla sams.

Rätten kunde inte heller den här gången bestämma sig utan beslutade om en ny rättegång. I januari 1905 var det så dags igen och nu representerades de båda parterna av var sitt ombud. För Carolinas del förde kronolänsmannen Nordvæger talan. Johan hade i sin tur skrivit en fullmakt för sonen Thorman som ombud. Rusthållaren Hedlund vittnade på nytt och hävdade att Johan i sin krafts dagar skött sig bra men nu dragit på sig egendomar som han inte klarade av att sköta själv utan tvingats överlämna

i händerna på sina söner. Denna motive-ring för omyndigförklarande kan ju verka märklig med tanke på att Johan vid den här tiden var sextiosju år och sönerna vuxna med egna familjer. Vidare anförde Hedlund att så fort Johan hade brännvin hemma "så plögade han varje dag taga sig för mycket". Sönerna hade samma karaktär som fadern, menade Hedlund, och deras motiv för att motsätta sig omyndigförklaringen var att de då inte kunde få fadern som borgenär.

Thorman hävdade att man inte kunde anse ekonomin som vanskött med tanke på att endast halva fastighetsvärdet var in-tecknat. Av handlingarna framgår också att Thormans bostad i Överkålsta brunnit ned och att han nu tillsammans med fru och tre barn flyttat in i samma hus som Johan. Tydligt upplevde rätten tvisten som svårlöst och sköt ännu en gång upp målet. I slutet på samma månad finns en notering om att Johan lånat ut tusen kronor men namnet på låntagaren finns inte antecknat. Ett par dagar senare lånade han ut 5000 kronor till svågern Sagström och fjorton dagar senare gav han sitt bifall till hustruns och Sagströms ansökan om omyndigförklaring samt föreslog Sagström som sin förmyndare.

Konflikten förefaller till det yttre att handla om de olika familjemedlemmarnas syn på hur egendomen skulle förvaltas. Det finns dock inget som styrker att Johans affärer var på väg att gå över styr. Däremot kan ansökan om att sätta Johan

under förmyndare uppfattas som ett försök från kvinnorna i familjen att bringa mer rättvisa mellan manligt och kvinnligt. Johan hade inte givit döttrarna liknande chanser som sönerna. De senare hade på olika sätt erbjudits möjligheter att arbeta sig in i samma sociala skikt som föräldrarna. Mot detta kan invändas att ogifta kvinnors möjlighet att etablera sig som bönder var i det närmaste obefintliga. Deras framtid inom bondeskiktet hängde samman med valet av make. Samtidigt fanns det dock möjligheter för föräldrar att mer aktivt arbeta för likställdhet mellan söner och döttrar genom att göra arvsupplåtelser i förtid och där förse även döttrarna med jordegendom. Chanserna att få en dotter bortgift med en bondson var rimligen större om tillgången på jord var garanterad.

I mars detta år avträdde Johans son Leonard sitt arrende nere i Lillkyrka. Synen visar att familjen skött sitt arrende väl. Det fattades endast lite halm på några skullar och Leonard fick också betala för rödfärgning av ett par uthus samt tjärstrykning av vindskidor och huvar. Leonards och Cecilias fardag från Lillkyrka höll man auktion efter Johan i Kålsta. Tre kor, en kviga och två hästar var de kreatur han ägde. Den artonåriga hästen Råbärt inköptes av förmyndaren Sagström.

I och med auktionen har Sagström påbörjat sitt försök att styra ekonomin och producerade därefter varje år långa

*Johan Petterssons förmyndare och svåger, Johan Sagström omgiven av sin familj på sextioårsdagen.
Foto: John Alinder, Upplandsmuseet*

förmyndarräkningar. Av dessa framgår att Johan var indragen i en omfattande ekonomisk verksamhet. Reverser och växlar, inte alltid med angivande om på vilken person de är utställda, fyller sidorna. I början av år 1906 försökte förmyndaren få till stånd en försäljning av Johans alla gårdar. Det lyckades han inte med vid det tillfället men krävde då istäl-

let att få inteckna en av gårdarna i Kålsta samt gården i Tärna för sammanlagt 11.000 kronor. En månad senare lyckades förmyndaren emellertid sälja den sistnämnda fastigheten. Han gjorde sedan ett nytt försök att genom anbudsfarande sälja resterande gårdar för sammanlagt 22.000 kronor, men anbudet sågs för lågt och istället såldes årets

grödor. I grödköpet stadgades att köparen fritt kunde välja att disponera gårdens foder och antingen köpa gödningsämnen eller stilla upp fodret på gården så att gödseln påfördes markerna. Här har alltså en ny tid brutit in där moderna gödningsämnen kunde ersätta vanlig stallgödsel.

Samtidigt såg förmyndaren till att Carolina fick lagfart på den jord hon redan 1878 ärvt efter sina föräldrar. Samtidigt förmådde han henne att upprätta ett testamente där yngsta dottern gavs rätt att erhålla Carolinas enskilda egendom. Tydligt uppfattade man att denna dotter blivit minst gynnad av barnen. Kort därefter avled Carolina. Bouppteckningen ger en bild av ansevärliga tillgångar med flera gårdar och dessutom köpeskillingar för försåld egendom. Skulderna fanns där också framförallt genom lån i ett antal av ortens banker.

De bevarade handlingarna efter Johan och hans familj visar ett helt annat ekonomiskt beteende än i de båda tidigare familjeexemplen. Banker och hypotek hade trätt in som jordbrukets finansärer istället för den lokala bondemenigheten. Samtidigt fanns dock fortfarande ett betydande antal finansiella transaktioner mellan barn och föräldrar.

I november 1909 höll man auktion efter Carolina och auktionsprotokollet är en fascinerande läsning av en äldre kvinnas tillgångar. Förutom höns och får så upptas mängder av husgeråd och

möbler men framförallt sänglinne och övriga textilier. Alla dunbolster, stickade täcken och vita täcken, gardinluffer och mattor ropades ut och spreds över hela bygden. Auktionsprotokoll är återkommande handlingar i gårdsarkiv av detta slag. När de är upprättade i samband med ett generationsskifte är dessa protokoll i vissa avseenden en bättre källa än bouppteckningar beträffande förändringar i redskapsinnehav och konsumtionsmönster. När bouppteckningar hölls efter äldre avlidna personer var ofta lösöret redan satt i rörelse på någon auktion. Samtidigt utmanar de flitigt förekommande auktionerna föreställningen om bondefamiljerna som ömt vårdande sina släktklotter i form av möbler, textilier eller andra inventarier. Tvärtom tycks det mesta ha fallit under klubbslaget och mängder av varor förefaller ständigt vara på drift mellan hushållen.

I samband med arvskiftet efter Caroline året därpå får man en bild av vad som hänt med de olika familjemedlemmarna. Efter det att förmyndaren bestämt att Thormans gård, som denne hade arrenderat av föräldrarna, skulle utbudas på allmänt arrende, hade Thorman tagit anställning som statkarl i Hedsta, Veckholm. Viktor hade ju i sin tur fått se gården Lund som han nyligen sålt tillbaka till fadern bli föremål för ytterligare en försäljning, nu till en utomstående. Även Viktor hade tagit stat men på närmare håll än sin bror. Viktor hade tjänst på Revelsta. Leonard

med familj arrenderade ännu en tid gården i Mälby, Vallby socken. Anna hade gift sig och flyttat nedåt Lagunda. Leontina bodde kvar på gården i Kålsta men Johan själv återfanns numera i en stuga ute i markerna. Den stugan var upptagen i bouppteckningen efter Carolina och uppenbarligen inköpt för att de båda makarna inte längre ens klarade av att bo på samma gård.

Alla barnen ärvde delar av Överkålsta ett och två medan Johan fick tillräkna sig gården i Ytterkålsta. Samma dag som arvskiftet hölls in-tecknade Viktor och Thorman sina andelar för att göra sig skuldfria gentemot sin far. Gårdarna var dock fortfarande utarrenderade. Thorman sålde året därpå sina resterande delar av Överkålsta till förmyndaren Sagström. Inom parentes kan sägas att prästen i Torstuna vid det här laget ledsnat på att stryka över och ändra i kyrkböckerna för att belysa alla turer i Kålsta. Resolut drog han ett stort streck över hela sidan som var absolut oläslig för att börja på nytt blad.

Det är nu som sonen Leonard rycker fram som något av en vinnare bland syskonen. Leonard var gift med Cecilia från Härnevi, i sin tur dotter till en berömd spelman och bonde. Tillsammans hade de tre barn Åke, Elsa och Inez. Leonard var den av bröderna som kanske minst favoriserats av fadern. Han och familjen hade sedan många år befunnit sig på behörigt avstånd från den splittrade familjesituationen i Kålsta. Systematiskt

började han samla ihop föräldrarnas forna jordinnehav för att längre fram i tiden stå som ägare till gårdarna både i Över- och Ytterkålsta. 1911 finner vi honom i Kålsta. Nu var för alltid den ljusa tiden nere i Trögden förbi. Istället väntade uppslitande familjedramatik i byn vid den lilla bäcken och själsliga sår som aldrig riktigt läktes.

Cecilia hade inte bara att oro sig över den släkt hon gift in sig i utan även för moderns situation. Cecilias far, spelmannen dog tidigt och Cecilias mor Emma tog därefter plats som hushållerska på en gård i Vappa by. Med små postkort korresponderade mor och dotter om alla handa gårdsbestyr.

År 1912 flyttade Emma till Kålsta där hon kom att bo på samma gård som Cecilias svägerska, Leontina, vars man rymt till okänd ort från både hustru och dotter. Två ensamstående vuxna kvinnor på samma gård sammanförda av indirekt släktskap och ytterst sett beroende av jordegendom för sin försörjning. Leontina ägde del i gården som hon bodde på, men hade den utarrenderad till brodern, medan Emma försörjdes av dotterns familj.

Johans liv började nu te sig alltmer hopplöst. Favoritsönerna hade genom förmyndarens agerande tvingats bort från bondeleden. Döttrarna hade han ju haft emot sig under lång tid. Den forna förmögenheten i gårdar hade under lång tid löpt ständig risk att skingras totalt.

Ett av de vykort som Cecilias mor Emma sände under sin tid som hushållerska i Vappa. Texten avhandlar en gumse som änkan Emma har för avsikt att sälja till dottern. Trots vykortets knapphändiga rader ger det information om hur ensamstående kvinnor verksamma i främmande hushåll kunde äga djur som de hade inhysta i andras boskapsflockar.

Socknens skickligaste bonde tvingades nu leva utan rådrätt över liv och egendom, blott under ständig förödmjukelse från den hårdföre förmyndaren. Kanske var det för att få nerverna under kontroll som han började sitt storslagna projekt att räta bäckfåran över Kålsta ängar. Århundradens meandrande vattenkrumbukter grävde han bort och ledde bäcken i en

ny rak fåra. År 1914 en junidag när vattenet strömmade som vildast var detta arbete för alltid avslutat för Johans del. Han tog sitt liv genom hängning.

Jord som gemensam resurs

Ovan har några enskilda släkter stått i fokus under ett sekel av förändring.

helt slumpmässig process torde ha framgått tvärtom rymmer den både maktkamp och motmakt. Olika aktörer har kämpat om rättigheter, förmåner och möjligheter att komma i åtnjutande av jord som en framtida resurs. I stridens hetta har familjerelationer både byggts upp och trasats sönder. Innan vi lämnar jorden åt sitt öde skall några principiella aspekter diskuteras.

Patriarker och besvärliga fruntimmer

Det västerländska jordägandet präglas av en bedövande manlig dominans under historien men också i nutid. Från medeltid till 1800-talets mitt gynnade lagstiftningen män på bekostnad av kvinnor. Men också efter det att könen jämställts i legalt avseende har män fortsatt att dominera som jordägare. Inom den rättshistoriska forskningen har man under senare år diskuterat om den strukturella underordningen av kvinnor också motsvarades av en faktisk och praktisk sådan i det dagliga livet. I det källmaterial som här använts går män i nästan samtliga fall före kvinnor, bröder före systrar och söner före döttrar. Samtidigt är det dock påfallande hur ofta, för att tala bygdens språk, kvinnorna "vässat upp hackorna", processat och stridit för det som de betraktat som sin rätt. Förbannade kvinnor har, när männen i deras närhet betett sig som maktfullkomliga patriarker gynnande det egna könet i vidlyftiga transaktioner eller bara varit allmänt besvärliga

äka hälfter, begärt dem omyndigförklarade. De har även flyttat från dem eller skaffat sig garantier för att kunna göra det utan ekonomiska problem. Med egen jord i boet har de också med hjälp av testamenten verkat för att stärka döttrars ekonomiska position. Deras agerande visar hur kvinnor på olika vis underminerat de patriarkaliska strukturerna. Även om makten på ett överordnat plan fanns hos männen så kunde den praktiska makten till stora delar ligga i kvinnors händer. En fråga som måste ställas är om kvinnornas agerande kan kopplas till de legala förändringarna mot lika villkor mellan kvinnor och män. En sådan förändring kan säkert ha haft betydelse men det är samtidigt svårt att tro att lagstiftningen i en hand skulle ha förvandlat förment undergivna bondhustrur till påstridiga kämpar för kvinnors rätt. Snarare får vi kanske anta att kvinnor som Sara, Anna, Carolina, Leontina och de andra vi mött i handlingarna representerar en tradition av kvinnlig motmakt i en patriarkal värld. De kvinnor som träder oss till mötes befinner sig långt ifrån 1800-talets borgerliga ljuva och innerliga kvinnoideal. Med dagens terminologi skulle de kallas "bitchiga". Kanske så till den grad att de ibland gjorde männen utom sig av olycka.

Familjen i kris

Ett viktigt intryck av de efterlämnade handlingarna är att den agrara familjen

som institution utsattes för kontinuerliga inre spänningar där utgången stundtals kunde bli våldsam. Inom samhällsvetenskapen karaktäriseras familjen som en primär grupp, en av de byggstenar som bildar samhället. Från kulturvetenskapligt håll har man dock framhållit faran i att alltför ensidigt uppfatta familjen som en aktör med gemensam vilja och samsyn. Inom familjens ram finns en köns- och generationsordning som kan rymma makt och underordning. Familjen är också en process av cyklisk karaktär. En familj liksom dess interna maktbalans är något annat tjugo år senare.

Intressant är att de individer vi mött agerat på ett sådant sätt att familjen inte framstår som den solidariska institution vi gärna uppfattar den som idag. Individerna i de olika exemplen framträder istället med högljudda krav och aktioner för att gynna sin egen position. Föräldrar visar sig ha olika åsikter om barnens framtid och behandlingen av barnen tycks inte alltid styras av rättviseprinciper.

Att jordinnehavet är en resurs för bondefamiljen är självklart, men med detta följer egendomsrelationer vars karaktär kompliceras av familjecykeln. Under cykelns första fas kan jordinnehavet vara en del av det som håller familjen samman och i långa stycken utgör dess drivkraft. Jordegendomen kan också ses som ett symbolkapital som inordnar familjen i ett större socialt sammanhang.

Under senare faser i familjecykeln kan jordinnehavet, som gårdsarkiven visar, orsaka konkurrens och maktkamp. Det ger upphov till splittring mellan makarna, mellan barn och föräldrar, mellan syskon, mellan manligt och kvinnligt. Familjebanden kan rentav brista. Generationsväxlingar, arvskiten och liknande framstår därvid som kritiska punkter då familje- och egendomsrelationerna korsar varandra och en kanske sedan länge uppbyggd förväntning, oro och spänning kommer till uttryck.

Bråkiga bönder

Ytterligare en aspekt som kan läggas på materialet är att de interna familjekonflikterna inte betraktades som privata angelägenheter som till varje pris måste hållas inom hemmets lyckta dörrar. Istället använde man tinget som en plats för att lösa stridigheterna. Historiker talar gärna om tinget som arena men avser då kanske främst förhållanden längre bak i historien. Här finner man att tinget delvis hade en sådan funktion ända in på 1900-talet. Det reser frågor för framtida forskning om när föreställningen om den privata familjen också inlemmade bondefamiljen. Individernas agerande på familjeplanet ger en motbild av det trygga bondehushållet. Det är ingen Sörgårdsidyll som kommit oss till mötes i gårdsarkiven. Kanske är det så att källmaterialet visar på kvardröjande drag av en äldre bondementalitet.

Den dagbok som inledningsvis citerades är skriven mellan 1844 och 1859 och ger utifrån en annan vinkel en fortlöpande skildring av livet i två grannbyar. Tillammans visar dessa källor på en stökig bondekultur i dessa bygder. Vi har från gårdsarkiven sett hur far och son trätte om olika stölder och tillgrepp samt att vissa bönder var dömda för tjuvnad. Torstunadagboken ger dagliga exempel på hur svärdöttrar stjal från svärmödrar och vice versa. Bråken tycks legio inom familjerna men också mellan grannar. Konsumtionen av starka drycker var omfattande och en pågående lösaktighet tycks också höra till det vardagliga livet. Dagboksskrivaren vet då och då att berätta om hur någon husmor befunnit sig i lönskaläge och nu gick med magen i vädret.

Osämja liksom sexuella spänningar var kanske oundvikliga i byar som var tätt bebyggda och där hushållen rymde inte bara kärnfamiljen utan flera generationer, andra släktingar och tjänstefolk. Det privata hade inte mycket utrymme utan utspelades mer eller mindre inför alla. Samtidigt är det frestande att koppla denna bråkighet inte bara till den täta samvaron utan också till den socioekonomiska struktur som präglade södra Uppland liksom Mälardalen i stort.

De drag som regionen uppvisar under den agrara revolutionen är bland annat en lägre befolkningsökning, större utom-
äktenskaplig fruktsamhet och med det

omfattande statsystemet en annan social segregering jämfört med andra svenska jordbruksbygder. 1800-talets sociala situation har sina orsaker ända ned i 1600-talets omfattande säteribildning samt områdets tidiga höga uppodlingsgrad. Även om Torstuna var ett skattejordsdistrikt så visar gårdsarkiven hur människorna rörde sig mellan frälsebygder och skattebygder. Områden med stort inslag av frälsebönder uppvisar generellt större våldsbenägenhet och en mer utåtagerande befolkning. För Mälardalens del har studier visat på en större tolerans inte minst beträffande utomäktenskapliga förbindelser än vad som normalt rädde i bygder med ett mer jämlikt bondeskikt. Den inomkyrkliga väckelsen blev heller aldrig stark bland bönderna i Upplands södra socknar. Detta kan möjligen förklara att den individuella återhållsamheten och det mer intima och privata familjeidealet som kännetecknade den fromma religiösa folkligheten inte här fick så stort genomslag. Kanske är det rentav så att de individer vi mött omfattades av en bråkig bondementalitet med rötter i det gamla feudala samhället.

Framtidens döttrar.

När 1900-talet randats återfinner vi Selma och Cecilia, två av de kvinnor vi mött, i var sin del av socknen. Båda var i besittning av ett avsevärt jordinnehav och den äldre generationen låg nu

Ålderstrappan var under 1800-talet ett populärt sätt att framställa människolivet från vaggan till gravsten i idealiserad form. På bilden framställs i förenklad form Selmas olika skeden i livet, bl. a. visas hennes lek med grannflickan Johanna i byn och hur de båda skiljs som grannar vid laga skiftets genomförande. Konstnär: Lars Wikfeldt.

begravda under imponerande stenar på kyrkogården, utom självspillingen Johan. Själva hade de fött både söner och döttrar, men sönerna hade avlidit redan i barnåren. Nu satt de där med två döttrar var.

Mot bakgrund av familjefejderna och dispyterna så framstår dessa båda kvinnor som de egentliga segrarna. För Selmas del var det kanske denna utgång hennes mor Anna hade verkat för, men på bekostnad av Annas alla övriga barn.

Utgången av den familjehistoria Cecilia gift in sig i kunde knappast någon av de inblandade förutse. Båda kvinnornas jordegendomar hade varit platsen för död, förintelse, stölder och skilsmässor. Om de generationer som föregått kvinnorna haft någon framtidstro kan den knappast ha inbegripit dessa slags händelseförlopp.

Fortfarande finns folk kvar i trakten som minns Cecilia och Selma. Deras berättelser tyder på att kvinnorna ifråga besatt både mod och organisationstalang. Generationers kvinnoerfarenhet hade lärt dem hur de skulle tas med drängar och andra karlar och hur en gård skulle drivas. I många avseenden bar de ett medvetande hemmahörande i tidigare århundraden in i den framtid som 1900-talet skulle komma att innebära för deras döttrar och kommande kvinnoled.

Irène A. Flygare är fil.dr i agrarhistoria och 1.e antikvarie vid Upplandsmuseet. Hon disputerade 1999 på avhandlingen *Generation och kontinuitet. Familj jordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Den fortsatta forskningen inriktas mot den betydelse jordägande och generationsöverföring har för både genusordning och kulturlandskapets utformning. För närvarande skriver hon tillsammans med Maths Isacson den femte delen i *Det svenska jordbrukets historia*.

Otryckta källor

- Riksarkivet: Mantalslängder, Torstuna härad 1810–1850
- Landsarkivet Uppsala: Husförhörslängder Torstuna, Simtuna, Altuna, Fröshult, Härnevi 1800–1875
- Lantmäteriarxivet i Uppsala länsstyrelse: Laga skifteskartor och protokoll
- Fjärdhundra kyrkliga samfällighet: Församlingsböcker 1875–1920
- Gårdsarkiv: Vappeby, Kålsta och Grinda, Torstuna

Använd litteratur

- Familjcykeln och bondeekonomin*
- Klassikern i detta avseende är :
- Chayanov*, A.V. 1986. *The theory of peasant economy.* // Thorner D. Kerblay B. & Smith R.E.F.(eds) – Wisconsin.
- Viktiga teoretiska överväganden görs också i:
- Berkner*, L. K. 1972. *The stem family and the development cycle of the peasant household: an eighteenth-century austrian example.* // *The american historical review* vol. 77 no 2.
- Cuisener* J. (ed). *The family life cycle in european societies.* – The Hauge.
- Laslett* P. (ed) *Household and family in past time.* – Cambridge.
- Redfield*, R. 1969. (1956) *Peasant society and culture: An anthropological approach to civilization.* – Chicago.
- Shanin*, T. 1987.(ed) *Peasants and peasant societies.* – Oxford.

Familj och familjecykel i svensk forskning återfinns i:

Flygare, I. A. 1999. Generation och kontinuitet: Familj jordbruken i två svenska slättbygder. – Uppsala

Persson, C. 1992. Jorden, bonden och hans familj: en studie om bondejordbruken i norra Småland under 1800-talet, med särskild hänsyn till jordägande, sysselsättning och familj- och hushållsbildning. – Stockholm.

Båda dessa verk ger också översikt över aktuell svensk forskning om den agrara familjen.

Den agrara revolutionen

En god översikt av olika ekonomiska teorier om 1800-talets agrara omvandling ges i:

Djurfeldt, G. 1994. Gods och gårdar: jordbruken i sociologiskt perspektiv. – Lund.

Det finns ett stort antal klassiska svenska studier av den agrara revolutionen med tonvikt på hur förändringen kan förstås utifrån ett samspel mellan det lokala och centrala.

Se t ex:

Gadd, C-J. 1983. Järn och potatis: jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860. – Göteborg.

Hoppe, G. & Langton, J. 1994. Peasantry to capitalism, Western Östergötland in the nineteenth century. – Cambridge

Isacson, M. 1979. Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860: bondeklassen i By socken, Kopparbergs län. – Uppsala

Kuuse, J. 1970. Från redskap till maskiner: mekaniseringens spridning och kommer-

sialisering inom svenskt jordbruk 1860–1910. – Göteborg.

Peterson, G. 1989. Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810–1890. – Stockholm.

Winberg, C. 1975. Folkökning och proletarisering: kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen. – Göteborg

Den något avvikande utvecklingen i Mälardalen och Östsverige behandlas i *Björkman, J.-O.* 1974. Bonde och tjänstehjon: om social stratifiering i äldre mellansvensk agrarbygd. – Uppsala.

Eriksson, I. & Rogers, J. 1978. Rural labor and population change: social and demographic development in east-central Sweden during the nineteenth century. – Uppsala.

Jonsson, U. 1980. Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800–1880. – Stockholm

Köll, A-M. 1983. Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890: agrar teknik i kapitalismens inledningsskede. – Stockholm.

För en pågående regional intensivundersökning av södra Uppland se

Ullväng, G. (under utgivn.) Böndernas byggnader och investeringar 1750–1890.

För en populär sammanställning se

Flygare, I. A. 1994. Mälardalen en gemensam historia. – Stockholm.

Ärva sälja och äga jord

Den internationella litteraturen är mycket omfattande. För en mer detaljerad forskningsöversikt se *Flygare* 1999.

Några klassiker som behandlar såväl europeisk arvslagstiftning som lokal praxis är:

Goody J. Thirsk J. Thompson E. P. 1976.

(eds) *Family and inheritance. Rural society in Western Europe 1200–1800.* – Cambridge.

Wall R. (ed) 1983. *Family forms in historic Europe.* – Cambridge.

Seccombe, W. 1995. (1992) *A millennium of family change.* – London.

För en beskrivning av ökad föräldrakontroll över jordegendom se:

Sabean, D. W. 1997. (1990) *Property, production and family in Neckarhausen, 1700–1870.* – Cambridge.

Svenska studier:

Erixon, S. 1921. *Gården och familjen.* // Etnologiska studier tillägnade Nils Edvard Hammarstedt. – Stockholm.

Gaunt, D. 1983a. *Familjeliv i Norden.* – Stockholm.

Rosén, U. 1994. *Himlajord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780–1880.* – Lund

Sporrong, U. och Wennersten, E. 1995. *Marken, gården, slakten och arvet. Leksands sockenbeskrivning del X.* – Stockholm.

Widgren M. *Äganderätten i lantbrukets historia.* // *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria* 8. – Stockholm.

Winberg, C. 1981. *Familj och jord i tre västgötasocknar. Generationsskiften bland självägande bönder ca 1810–1870.* // *Historisk tidskrift* no. 3.

Winberg, C. 1985. *Grenverket: studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier.* – Stockholm.

Wohlin, N. 1910. *Bondeklassens undergrävande: I sammanhang med de gamla arfvejordåskådningarnas upplösning, emigrationen och bondejordens mobilisering.* // *Emigrationsutredningen. bilaga X.* – Stockholm.

Zernell-Durhån, E. 1990. *Arvet och hemmanet. Generationsstrategier i det norrländska bondesamhället 1750–1895.* Fil. lic. uppsats. Umeå universitet. *Historiska institutionen.*

Ågren, M. 1992. *Jord och gäld: Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna 1650–1850.* – Stockholm.

Österberg, E. 1991. *Land transactions. Symptoms of crisis or the emergence of capitalism in Swedish peasant society.* // *Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel.* – Köpenhamn.

För en detaljerad studie av uppländska arvs och egendomsförhållanden se:

Tegen, E. 1963. *Frälsejord i bondehand.* – Norrtälje.

Kvinnor och jord

Kvinnors roll och position rörande arv och ägande av jord diskuteras i ett genusteoretiskt perspektiv av följande svenska forskare:

- Andersson, G.* 1997. Kvinnans underordning: axiom eller öppen fråga? // Historisk Tidskrift nr 3.
- Flygare I. A.* (under utgivn) Länkar, agenter och alternativ // *Liljewall, Niskanen, Sjöberg* Kvinnor och jord. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria. Nordiska museet – Stockholm
- Flygare, I. A.* 1999 Generation och kontinuitet. Familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet. – Uppsala
- Liljewall, B. Niskanen K. Sjöberg M.* (under utgivn) Kvinnor och jord. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria. Nordiska museet – Stockholm
- Sjöberg, M.* 1996. Hade jorden ett kön? Något om genuskonstruktion i det tidigmoderna Sverige. // Historisk Tidskrift nr. 3.
- Sjöberg, M.* 1997. Kvinnans underordning, en undantagshistoria. // Historisk Tidskrift nr. 3.
- Taussi-Sjöberg, M.* 1996. Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen. – Stockholm.
- Ågren, M.* 1999. Fadern, systemen och brodern: makt- och rättsförskjutningar genom 1800-talets egendomsreformer. // Historisk Tidskrift 119.

Bondementalitet och folkkultur

- Christiansen P. O.* 1996. A manorial world: lord peasants and cultural distinctions on a Danish estate: 1750– 1890. – Copenhagen
- Flygare, I. A.* 1988. Som solen månd uppgå. // Årsboken Uppland 1988
- Frykman, Jonas,* 1977. Horan i bondesamhället. – Lund.
- Liby, H.* 1997. Kläderna gör upplänningen. Folkligt mode – tradition och trender. – Uppsala
- Liljewall, B.* 1995 Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet. – Göteborg
- Pleijel, H.* 1971. Den svenska folkulturens religions- och kyrkohistoriska bakgrund. // Artikelsamling i etnologi. – Lund.